

FRIEDRICH LIST TERVEI KÖZÉP-EURÓPÁRÓL

PLANS OF FRIEDRICH LIST FOR CENTRAL EUROPE

GEDEON MAGDOLNA*

A szakirodalomban Friedrich List mint a *Mittleuropa*-eszme atyja, a közép- és kelet-európai integráció német vezetés alatt megvalósuló terv első szisztematikus kidolgozója szerepel. Fő műve, a *Das nationale System der politischen Ökonomie* [A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere] 1841 májusában jelent meg, melyben tudományosan foglalja össze és rendszerezi korábbi írásait. Ebben a művében List a politikai egység és nemzetgazdaság védelmében, valamint Adam Smith iskolájának tanítása ellen fejtette ki nézeteit. List először az angol hegemoniával szemben szorgalmazta a kontinentális összefogás megvalósítását, majd az USA előretörését szemlélve úgy vélte, hogy az angoloknak is a szövetséghez kell csatlakozniuk. A gazdasági térség kialakítását a vasúti és vízi úthálózat fejlesztésével kívánta előmozdítani.

Kulcsszavak: *Mittleuropa-terv, Adam Smith, politikai gazdaságtan, konföderáció, Oberstaat*

In the literature, List is considered the father of the *Mittleuropa* idea, the first systematic developer of the integration of Central and Eastern Europe under the leadership of the Germans. His work *Das nationale System der politischen Ökonomie* [*The National System of Political Economy*] was published in May 1841, in which he scientifically summarized and systematized his previous writings. In this work, List expressed his views in defense of political unity and national economy and against the teaching of Adam Smith's school. List first advocated the realisation of a continental alliance against the English hegemony, and then, when the USA advanced, he believed that the English should also join the alliance. He wanted to promote the development of the economic region, by developing the railway and waterway network

Keywords: *Mittleuropa, Adam Smith, political economy, confederation, Oberstaat*

* DR. GEDEON MAGDOLNA
intézeti tanszékvezető habilitált egyetemi docens
Miskolci Egyetem ÁJK
Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet
Jogelméleti és Jogszociológiai Intézeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
magdolna.saryne.gedeon@uni-miskolc.hu

Bevezetés

A *Mitteleuropa*-terv szorosan kapcsolódik a német nemzet- és identitásépítéshez. A 19. század eleje óta a német egység kérdése a szellemi és politikai viták fő témái között szerepelt. Ezeknek a vitáknak a középpontjában a *Mitteleuropa* fogalma állt.¹ A 19. században ez a koncepció mint biztonságpolitikai alternatíva, a nagynémet eszmeiség megvalósítása, Anglia hegemoniájával szembeni védekezés, az európai béke konszolidálása, gazdasági térség kialakítása merült fel.² A gazdasági együttműködés alapvető eleme volt ezeknek a terveknek.

Az I. világháború újabb lendületet adott a *Mitteleuropáról* szóló elképzeléseknek. A német birodalmi kormányzat által 1914. szeptember 9-én összeállított tanulmány, az úgynevezett szeptemberi program tartalmazta a háborús célok katalógusát. A kancellár, Theobald von Bethmann Hollweg által megjelölt célok között szerepelt Franciaország gyengítése, Oroszország keletre való visszaszorítása, és egy közép-európai gazdasági szövetség alapítása. Ennek tagjai látszólag egyenrangúak lettek volna, valójában a szövetség német vezetés alatt, Németország gazdasági és politikai dominanciáját stabilizálta volna Európa felett.³

A *Mitteleuropa*-tervek a gazdasági együttműködés módját, előnyeit kidomborítva kívánják meggyőzni az olvasót az integráció elkerülhetetlenségéről. Emellett azonban felfedezhetők bennük Németország vezető szerepét, a német érdekérvényesítést szolgáló, a nagyhatalmak túlsúlyával szemben való fellépést szorgalmazó elemek is. A *Mitteleuropa*-tervek első legjelentősebb, a tervet egészében kidolgozó képviselője Friedrich List volt, aki egész életét elgondolásai megvalósítására áldozta.⁴

1. Friedrich List (1789–1846) élete

Friedrich List pályafutása jelentősen befolyásolta integrációs elképzeléseit. Tanulmányai, bekapcsolódása a politikai életbe, amerikai száműzetése mind közrejátszottak a német gazdaság megóvása és fellendítése érdekében kifejtett tevékenységében.

Daniel Friedrich List 1789. augusztus 6-án Reutlingenben, egy tehetős tímár gyermekeként született. Latin nyelvű iskolába járt. Ennek elvégzése után apja saját műhelyében tímármesterségre kívánta képezni. List azonban inkább könyveket olvasott, és nem a mesterséggel foglalkozott. 17 évesen elhagyta a szülői házat, és írnoknak állt, kereskedelmi tanulmányokba kezdett egy jogásznál Blaubeurenben.

¹ Bo STRÄTH: *Mitteleuropa From List to Naumann. European Journal of Social Theory* 2008/2., 171.

² NÉMETH István: Német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814–1945 között. *Korunk* 2020/8., 15–16.

³ Jacek KOSIARSKI: Deutschland, Mitteleuropa und die Revolutionierung Russlands. *Sto-sunki Międzynarodowe – International Relations* 2015/2., 305.

⁴ ROMSICS Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. (szerk.: Bán D. András – Diószegi Istvánné – Márer Pál – Printz Pál – Romsics Ignác) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 19.

Pályafutásának első vizsgáját Stuttgartban, a Királyi Pénzügyminisztériumban tette le 1808-ban. Ezután egy évet Ulmban töltött írnokként, majd 1811-ben a tübingeni főhivatalban könyvelői állást nyert el, az egyetemen pedig kamarai tudományokról, közjogról és az angol alkotmányról szóló előadásokat hallgatott. Tübingenben ismerkedett meg későbbi legfőbb pártfogójával, a württembergi kultuszminiszterrel Karl August Freiherr von Wangenheimmel. 1813-ban felhagyott a hivatali ténykedéssel, hogy az elkezdett egyetemi tanulmányaival foglalkozhasson. 1814-ben azonban nem egyetemi, hanem közigazgatási vizsgát tett, és Stuttgartban a pénzügyminisztériumban helyezkedett el. Itt főrevizor lett és *Rechnungsrat* címet nyert el. Wagenheim, aki közben egyházügyi és oktatási miniszter lett, megbízta Listet, hogy készítsen reformjavaslatokat az egyetemi hivatalnokképzés megreformálására. List egy államtudományi kar felállítását javasolta a Tübingeni Egyetemen. Az 1817. október 17-én felállított karon Listet Wagenheim javaslatára az államigazgatási tudományok professzorává nevezték ki, pedig nem volt egyetemi végzettsége.

1819-ben frankfurti utazása alkalmával kereskedőkkel ismerkedett meg, akikkel megalapította az Általános Kereskedelmi és Ipari Egyesületet (*Allgemeiner Deutscher Handels- und Gewerbsverein*). Céljuk a belső vámok leépítése és a külső védővámok bevezetése volt, melynek eléréséhez petíciókkal a tartományi kormányzatokat is meg akarták nyerni. Politikai aktivitása miatt List elvesztette I. Vilmos bizalmát, így lemondott professzori állásáról Tübingenben. 1819-ben a reutlingenieket a württembergi Landtagba választották. Miután a „*Reutlinger Petition*”-nak nevezett határozati javaslatban a király és a monarchikus államszervezet kihívásait összegezte, és a polgárjogok megerősítését erős hangnemben követelte⁵, felségsértés miatt 1822. április 6-án Listet tízhónapnyi szabadságvesztésre ítélték. A letartóztatás elől először Franciaországba menekült. 1824-ben visszatért Stuttgartba, hogy büntetése elengedését kérvenyezze. Ez nem sikerült, 1824 augusztusában letartóztatták és a hohenaspergi erődítménybe vitték. Büntetése egy részének letöltése után az Amerikába való kiutazásának ígéretéért, valamint a württembergi állampolgárságáról való lemondásért cserébe engedélyt kapott a kiutazásra. 1825. április 26-án New Yorkba költözött.

Pennsylvániában List megszerzett egy újonnan felfedezett szénlelőhelyet. A szén tengerpartra való szállítása érdekében vasútépítést finanszírozott, mellyel milliók vagyona tette szert. Az amerikai választásokon Andrew Jackson kampányát támogatta,

⁵ A petíció elején is bíráló olvasható: „*Már egy felületes pillantás Württemberg belső viszonyaira meggyőzi az elfogulatlan olvasót, hogy hazánk törvényhozása és közigazgatása alapvető fogyatékoságban szenved, amely felemésztí az ország velejét, és megsemmisíti a polgári szabadságot. [...] Amerre csak néz az ember, nincsenek mások, csak tanácsosok, hivatalnokok, irodák, hivatalsegédek, írnokok, irattárok, irattartók, egyenruhák, az alkalmazottak jóléte és luxusa egészen az alsó szintekig.*” <https://www.des-volkesstimme.de/gegen-den-beamtenstaat-friedrich-list-und-die-reutlinger-petition/>, 2025. március 20. List – akinek az anyja és a testvére is bürokratikus eljárás túlkapásai miatt vesztette életét – többször támadta a túlburjánzott bürokratikus rendszert. Ld. Ludwig HÄUSSER: Friedrich List's Leben. In: *Friedrich List's gesammelte Schriften*. (szerk.: Ludwig Häusser) Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1850, Erster Theil, 5–6.

akinek a győzelme után List akár miniszter, vagy alelnök is lehetett volna. Honvágya miatt azonban Jackson, mint amerikai főkonzult, Németországba küldte. Az így elnyert mentelmi joga megóvta őt a büntetés-végrehajtástól.

Németországban List szorgalmazta a német vámunió létrehozását. Modern gazdasági infrastruktúra megteremtéséért küzdött. Vasúti és vízi úthálózat kialakítását javasolta, valamint a törvények, az adórendszer egységesítését, a nemzetgazdaság megteremtését szorgalmazta. Vasútépítési tervei alapját képezték a megvalósuló vasúti szakaszoknak. Mivel ebből nem származott anyagi haszna, és rehabilitációs kérelmét elutasították, 1836-ban Párizsba költözött. Ott az *Allgemeine Zeitung*ba írt a francia belpolitikáról, és nemzetgazdasági tanulmányokat jelentetett meg. 1840-ben tért vissza Németországba, ahol Augsburgban telepedett le.

Amerikai bankjának csődje miatt List elvesztette a vagyonát. Egy stuttgarti kiadó, Cotta barátjának tanácsára ezért többkötetes kereskedelmi, kézműipari és nemzetgazdasági alaplú kiadásán kezdett munkálkodni. A hat tervezett kötetből azonban csak *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* készült el 1841-ben. Ez nagy sikert aratott. 1842-ben Cotta segítségével List megalapította a *Das Zollvereinsblatt* újságot, amelybe haláláig mintegy 650 cikket írt.

List egészségi állapota megrendült, ezért Itáliába utazott. Útközben 1846. november 26-án érkezett Kufsteinbe. Pénzügyi problémái, depressziója, életuntsága, állandó fejfájása öngyilkosságba kergették. Holttestét december 3-án találták meg Kufstein egyik magaslatán, pisztollyal a kezében. A város temetőjében temették el.⁶

2. List munkásságának gazdaságtörténeti háttere

List nemzetgazdasági elgondolásainak könnyebb megértéséhez segítséget nyújthat a korabeli Németország gazdasági viszonyainak felvázolása.⁷ A 19. század elején a szét hullás és tanácstalanság jellemezte a német gazdasági életet. A kontinentális zárlat⁸ a tengeri kereskedelmet megszüntette, a nyersanyagokat és gyarmati árukat megrágította, Németországot pedig francia áruk árasztották el, ezért a hazai ipari beruházásokat támogatták. Amikor azonban a zárlatnak vége lett, az Európán kívüli kereskedelemről óriási hasznot húzó Anglia olcsó szövetekkel árasztotta el Németországot. Ezáltal megfojtotta a német nagyipart. Az angol gyárosok 1814-ben 21 és fél millió tallér értékben olyan dömpingáron vitték be árujukat a német piacra, ami még az előállítás költségeket sem fedezte. Ezt a manővert az angolok 1822-ig többször meg tudták ismételni, hiszen addig a kereskedelmi mérlegük nyeresége hárommilliárd tallerra emelkedett. Németország elvesztette francia értékesítési területeit, az angol gabonavámok a poroszok balti-tengeri provinciáit sértették, sok termelő tönkrement.

⁶ List életéről ld.: HÄUSSER: i. m.; Walter BRAEUER: List, Friedrich. In: *Neue Deutsche Biographie*. 14, 1985, 694–697. [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118573489.html#ndbcontent1985>. <https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/474695> 2025. március 20.

⁷ Ld. Karl JENTSCH: *Friedrich List*. Ernst Hofmann & Co., Berlin, 1901, 10–11.

⁸ Napóleon 1806. november 21-én a berlini rendeletben megtiltotta a Nagy-Britanniával való kereskedelmet. A zárlatot 1814-ben oldották fel az államok.

A külfölddel szemben gyenge Németországot emellett a belső vámok rendszere is behálózta. Míg a határokon nem voltak vámok, és az egész birodalom védtelenül ki volt téve a külföldi áruk tömegének, a kereskedőket és gyárosokat országon belül, néhány mérföldenként vámhatárok korlátozták. 1819-ben List a következőket írta: „*Harmincnyolc vám- és díjhatár bénítja a kereskedelmet Németországon belül, és olyan hatása van, mintha az emberi test minden tagja úgy lenne lekötve, hogy a vér ne tudjon átfolyni a másikba. Ahhoz, hogy Hamburgból Ausztriába, Berlinből Svájcba lehessen kereskedni, tíz tartományon kell áthaladni, tíz vám- és díjszabályzatot kell tanulmányozni, tízszer kell áthaladási vámot fizetni. Ha valaki olyan szerencsétlen, hogy olyan határon lakik, ahol három vagy négy állam ér össze, egész életét ellenséges vámosok alatt éli le, annak nincs hazája.*”⁹

Poroszországon belül például 67 különféle tarifa érvényesült, 8000 adó- és vámhivatalnok ellenőrizte 2775 vámmal terhelt árucikk adózását. A megkötések ellen 1816-tól kezdődően az ipari egyesületek petíciókat írtak. Poroszország jó példával kívánt elől járni, 1818-ban a vámokat a határookra telepítette, országon belül pedig megteremtette a szabadkereskedelmet. A középső kis államok helyzete azonban az őket körülvevő határok miatt rosszabbá vált. Ezért List elsőként a német államok kereskedelmének egységesítéséért lépett fel.¹⁰

Az 1828-ban létrejött három regionális vámunió – a *Preußisch-Hessischer Zollverein*, a *Mitteldeutscher Handelsverein* és a *Süddeutscher Zollverein* – 1833. március 22-én Poroszország vezetésével egyesült német vámunióvá. A szerződés 1834. január 1-jén lépett hatályba. A német vámunió 18 tagállammal, melyek területe 423 000 km²-re terjedt ki, 23,5 millió lakossal jött létre. A belső vámok megszűntek, a külső határokon pedig védővámokat vezettek be. A következő években Ausztria és néhány északi tartomány kivételével valamennyi tartomány csatlakozott a vámunióhoz. A vámunió fellendítette a gazdaságot és megalapozta Németország politikai egységét is.¹¹

3. List közép-európai egységgel kapcsolatos munkássága

A *Mitteleuropa*-tervek atyjának tekintett List főleg gazdasági szempontból fejtette ki nézeteit. Műveiben egy tendenciózus irányvonal figyelhető meg. Először ugyanis a német nemzetgazdaság megteremtését tűzte célul, majd a gazdasági egységet egyre szélesebb körre kívánta kiterjeszteni. Stráth szerint List a saját korában liberálisnak számított, aki hitt a szabadkereskedelemben, a demokrácia és a nacionalizmus kombinációjában. Ez a kombináció azonban nem feltétlenül tetszett a német nyelvterület uralkodóinak. Egy erős nemzethez azonban erős gazdaság kellett, és

⁹ Ld.: William Otto HENDERSON: *Der Deutsche Zollverein*. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/532901/der-deutsche-zollverein/>, 2025. március 20.

¹⁰ JENTSCH: i. m. 11.

¹¹ Fabio SCHWABE: *Deutscher Zollverein*. Lexikon Restauration & Vormärz. <https://www.geschichte-abitur.de/lexikon/uebersicht-restauration-vormaerz/deutscher-zollverein/>, 2025. március 20.

fordítva. A nemzetállam feladata pedig a gazdaság védelme volt, és a gazdaságon keresztül a nemzeti érdek.¹²

List elképzelése szerint a német egységhez később más államok is csatlakoztak volna, mint Belgium, Hollandia és Svájc. Ez az egység tovább növekedett volna a Duna alsó folyása felé. Bár List először az európai egységet Nagy-Britanniával szemben látta szükségesnek létrehozni, végül a Nagy-Britanniával való szövetség létrehozásával is megpróbálkozott. Az állami, gazdasági egység megteremtéséhez szükségesnek látta a közlekedés, a vasúti és vízi útvonalak fejlesztését. Műveiben olyan gazdasági egység létrehozását szorgalmazta, melyben a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem egységet alkotnak.

1815-ben a Német Szövetség megteremtése nem vont maga után a gazdasági viszonyok egységesítését. Mint láttuk, a belső vámok, melyeket az egyes tartományok szedtek, megnehezítették és drágává tették a belső kereskedelmet, és az iparosítást is hátráltatták. A belső vámok eltörléséért így a szövetségi orgánumon kívül, a tartományok szintjén történtek lépések. List az Általános Kereskedelmi és Ipari Egyesület keretében küzdött a belső vámok felszámolásáért és a védővámok bevezetéséért, hiszen attól tartott, hogy a német nemzetgazdaság a britek „vízholdójaként és favágójaként” fogja végezni. List a vasúthálózat kiépítését és a vámunió megteremtését Németország modernizálásában „szíami ikreknek” tartotta.

A német vámunió 1834-ben megvalósult, List pedig Augsburgba való költözése után ismét a német vasúthálózat fejlesztéséért lépett fel. Ebben az időben felerősödött a vita a szabadkereskedelem és a védővámok támogatói között. A vita fóruma az *Allgemeine Zeitung* volt. Míg korábban a nemzeti gazdasági érdekek csak visszafogottan kerültek szóba, ez a téma most a politika világában is élénk vita tárgyát képezte. List volt az első, aki már a vasútfejlesztés körében is felkeltette ez iránt az érdeklődést. Párizsban is az iparról és kereskedelempolitikáról szóló cikkeivel azt ösztönözte, hogy az eddig csak elméletben létező teóriákat az egész nemzet nyilvánossága megismerhesse. Szerinte a gazdaság fejlődéséhez szükség lett volna legalább négy vasútvonalra, ami keletet nyugattal, északot déllel köti össze. Az *Allgemeine Zeitung* hasábjain élénk vita bontakozott ki a német vámunió és Anglia között 1841. március 2-án megkötött Kereskedelmi és Hajózási Konvencióval¹³ kapcsolatban is. Ez a polémia politikai szintre emelte a List által is forszírozott nemzetgazdasági érdekek előnyben részesítését.

1841 tavaszán List több cikket jelentett meg *Anglia, Hollandia és Németország nemzeti kereskedelmi rendszere* címmel. Ezekben történelmi bizonyítékokat szolgáltatott arra, hogy a gazdaság virágzása és hanyatlása annak védelmével vagy annak

¹² STRÄTH: i. m. 173.

¹³ Handels- und Schifffahrts-Konvention zwischen Preußen, Bayern, Sachsen, Würtemberg, Baden, Kurhessen, Großherzogthum Hessen, den zum Thüringischen Zoll- und Handelsvereine gehörigen Staaten, Nassau und Frankfurt einerseits und Großbritannien andererseits. Vom 2. März 1841. Ld.: *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preußischen Staaten*. Gesetz-Sammlungs-Debits- und Zeitungs-Komtoir, Berlin, 1841, 69. A konvenció a vámunió államai és a brit hajók kikötését kölcsönösen megengedte egymás kikötőiben.

hiányával van összefüggésben.¹⁴ Az előfutárként szolgáló cikkek után pedig májusban megjelent *Das nationale System der politischen Ökonomie* című műve, mely eddigi írásainak tudományos összegzése, és rendszerbe foglalása.¹⁵

List művében a nemzeti gazdasági és politikai egység, a nemzeti gazdaság védelme mellett és az Adam Smith-féle iskola tanításával szemben fejtette ki nézeteit. Szerinte a szabadkereskedelem csak egyenlő fejlettségű nemzetek között működik. Műve megkülönböztető jegye Németország nemzeti érdekeinek az előmozdítása. List a történelemből levonható tanulságokból vezeti le alaptételeit. Szerinte egységes nemzeti gazdaságra azért van szükség, mert a mezőgazdaság is csak akkor fejlődhet megfelelően, ha az ipar és a kereskedelem is fejlődik, ezek kölcsönösen segítik egymást.

Az egyéni erők közös célokra való fordítása elősegíti az egyén boldogulását. Minél többen fognak össze, annál nagyobb a jólét. Az egyéneknek List korában legnagyobb jog szerinti egyesülése az állam és a nemzet. Az elképzelhető legnagyobb pedig az egész emberiség egyesítése. Bár a nemzetek közti kereskedelem óhajtott cél, a háborúk és a nemzeti önértékek ezt a nagyobb fokozatot nem teszik lehetővé. Ezért a nemzet tökéletesítését kell célul tűzni.

A nemzetek összefogása azonban csak akkor előnyös, ha azok egyenrangúak. Az alávetettség nem teszi lehetővé a közös célok kitűzését. Az önállóságra törv nemzeteknek a földművelés mellett ipart, kereskedelmet és hajózást is üznie kell. A felemelkedés a fejlett államokkal való kereskedelem útján könnyebben elérhető.

Az Adam Smith által megvalósítandó kozmopolita gazdaságtanhoz hiányzott a világbéke. List szerint a termelőerő sokkal fontosabb, mint a gazdagság. A nemzetek állapota főként termelőerőik összességétől függ. A termelőerő fokozását pedig a műveltség növelésével lehet elérni. Egy nemzet jóléte nem annál nagyobb, minél több gazdagságot, azaz csereértéket halmozott fel, hanem minél inkább kifejlesztette termelőerőit. A védővámok a termelőerőket és az ipari függetlenséget növelik.

List szerint Adam Smith tanítása három fő hibában szenvedett: 1. kozmopolitizmus – nem számolt a nemzet természetével és szükségleteivel; 2. materializmus – a javak csereértékét tartotta szem előtt, 3. partikularizmus és individualizmus – nem ismerte fel a társadalmi munka természetét és az erők egyesítésének előnyeit.

List tanítása szerint az egyén és az emberiség között a nemzet áll. A nemzetgazdaság feladata pedig a nemzetgazdasági nevelést végezni és a nemzetet a jövő egyetemes társadalmába való belépésre előkészíteni. A nemzet területi fogvatkozásait meg lehet szüntetni vásárlással vagy hódítással, a különböző államok érdekeit pedig szabad megállapodással lehet egyesíteni. Csak a teljesen kifejlődött nemzetállamokban lehet védővámokat bevezetni. A politikai hatalom nemcsak a külkereskedelemre hat, hanem a nemzet belső jólétét is elősegíti. Anglia hajózási törvénye útján jutott

¹⁴ HÄUSSER: i. m. 245–254.

¹⁵ Friedrich LIST: *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Cotta'scher Verlag, Stuttgart, 1841. Magyarul ld. LIST Frigyes: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. (ford.: Dr. Horn József) Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.

politikai hatalomhoz. Az angol szupremáciával szemben pedig List egy egységes kontinentális politikát követelt.

List szerint az észszerű politika legfőbb célja a nemzetek egyesítése a jog és törvény uralma alatt. Ezt azonban csak lassan lehet elérni. Addig is az államoknak különféle szövetségeket kell kötniük. Anglia túlsúlyával szemben szárazföldi szövetségre van szükség.

List kifejti a *Mitteleuropa*-terv alapjait, melyben a kontinens középső államainak összefogását Németország vezetése alatt szorgalmazta: „Az európai szárazföldi szorosabb egyesülésnek semmi sem áll annyira azonban az útjában, mint az, hogy annak közepe még mindig nem foglalja el azt a helyzetet, amely természetszerűen megilletné. Ahelyett, hogy ez a központi terület az európai kontinens keleti és nyugati része között közvetítő lenne, [...] „Eris almája», amelyért a Kelet és Nyugat harcol, mert mind a két oldal reméli, hogy ezt a nemzeti egység hiánya miatt elgyengült, mindig bizonytalanul ide-oda ingadozó központi hatalmat magához vonhatja. Ha ellenben Németország a hozzátartozó tengerparttal, továbbá Hollandiával, Belgiummal és Svájjal erős kereskedelmi és politikai egységgé alakulna, s ha ez a hatalmas nemzettest a fennálló monarchikus, dinasztikus érdekekkel a képviselői rendszer intézményeit összeegyeztetné, amennyiben azok egymással összeegyeztethetők, Németország az európai kontinens békéjét hosszú időre biztosíthatná, és a szárazföldi szövetségnek tartós központja lehetne.”¹⁶

Mivel Anglia hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkezett, List úgy vélte, hogy Ázsia újjászületése csak Európa segítségével valósulhat meg. Szerinte az összes szárazföldi hatalomnak fontos érdeke lenne, hogy a Földközi-tengertől a Vörös-tengerig és a Perzsa-öbölbe vezető két út ne jusson az angolok kizárólagos birtokába. E fontos pontok felügyeletének Ausztriára ruházása nyilván a legjobb biztosítékot nyújtana az összes európai államnak. A szerző szerint a kontinentális hatalmak egyesülése számukra létkérdés, az elmúlt évek tapasztalata ugyanis azt mutatja, hogy a köztük lévő háborúk, a szigetszág gazdaságát, hatalmát, gyarmatait, gazdagságát, hajózását növelték.

List szerint Napóleon hibája az volt, hogy az angol tengeri főhatalmat francia szárazföldi hatalommal akarta felváltani, és nem törődött a többi ország érdekeivel, valamint elvágta a forgalmat a kontinens ipari országai és a gyarmatok között. A szárazföldi országok szövetsége azonban csak akkor tud megvalósulni, ha Franciaország el tudja kerülni Napóleon hibáit. Hatékony szárazföldi rendszer csak a szárazföldi hatalmak szabad egyesüléséből keletkezhet.

List figyelmeztetése szerint azonban a feltörekvő Észak-Amerika túlsúlyával szemben az angolok arra lesznek kényszerítve, hogy úgy, ahogy a németek és franciák számára szükségszerű lesz a szövetség az angol elsőbbséggel szemben, úgy az angolok rákényszerülnek az európai szövetség létrehozására Észak-Amerikával szemben.

1842-ben List a délkelet-közép-európai német emigráció kilátásait vizsgálta. Becslése szerint a német gyarmatosítókat az Amerikába való utazás költségének egyötödéért lehetett volna odaküldeni. A Habsburg-állam birtokolta a Duna háromnegyedét.

¹⁶ LIST: *A politikai gazdaságtan...* 417–418.

Együttműködésével a német telepesek tovább népszerűsíthették volna területeit. A dunai vízi úttal egybeépített vasutak és csatornák hálózata lett volna a kerete az Északi- és a Balti-tengertől délkeletre kiterjedő német–magyar gazdasági térségnek. „Nekünk is megvannak a hátországaink, mint az amerikaiaknak” – írta List. „Az Al-Duna és a Fekete-tenger vidéke, egész Törökország, a Magyarországon túli egész délkelet a mi hátországunk.”¹⁷

1843-ban a „*Das Zollvereinsblatt*” hasábjain hozott fel bizonyítékokat List az „*Österreich und der Zollverein*” (Ausztria és a vámunió) című cikkében arra, hogy milyen előnyökkel járna a két ország számára, ha Ausztria a vámunióhoz csatlakozna. Az összekötő kapocs a Duna lenne, melynek vidékét nagyobb részben Ausztria birtokolja, és amelynek révén Németország eljuthatna a Duna fekete-tengeri torlathoz. Ezekre a vidékekre lehetne a kivándorlást és a közlekedés fejlesztését is irányítani. List szerint: „*Mennyire másként fejlődne a kereskedelem Ausztriában, ha az északi és délkeleti szomszédai németek volnának!*”¹⁸

Lars Rahn úgy ítéli meg, hogy ezzel List a német gyarmatosítás elméleti alapjait is lerakta. Szerinte ugyanis List fő műve számos olyan eszmefuttatást tartalmaz, melyek gyarmatosítási elképzeléseit a tengerentúlon és Európában megalapozzák. Rahn az a véleménye, hogy List egy olyan gazdasági térség megvalósítását képzelte el, amely az Északi-tengertől a Földközi-tengerig, az Oszmán Birodalomig terjedt volna, emellett német telepeket is létrehozott volna Észak- és Dél-Amerikában.¹⁹ Megjegyzendő, hogy List elképzelései az ő korában nem voltak alaptalanok. Műveiből kiviláglik, hogy Nagy-Britannia tengeri és gyarmati hegemoniája az akkori német gazdasági viszonyok között legyőzhetetlennek látszott. Ezt a helyzetüket pedig az angolok a németek kárára, amint azt az előbbiekben láttuk, többször kihasználták.

¹⁷ Ld. Henry Cord MEYER: *Mitteleuropa in German thought and action 1815–1945*. Martinus Nijhof, The Hague, 1955, 13. List Németország és a többi európai állam délkelet felé való terjeszkedését, a Duna alsó folyásánál lévő területek és a meggyengült Törökország helyének a Balkánon a Fekete-tengerig való Ausztria általi elfoglalását már 1834-ben megfogalmazta. Ld. Friedrich LIST: Artikel Asien. In: *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands*. (hrg. Carl von Rotteck – Carl Welcker). Band I. Verlag von Johann Friedrich Hammerich, Altona, 1834, 720–721.

¹⁸ Friedrich LIST: Österreich und der Zollverein. *Das Zollvereinsblatt* Band I., 1843, 225–248.

¹⁹ Lars RAHN: *Theoretische Begründung deutscher Kolonisation in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Einleitung*. <https://www.grin.com/document/199544>, 2025. március 20. A tengeri zárlat megszűntetése után, az ipari forradalom fellendülésével hamburgi és brémai kereskedők és hajósok elkezdtek összeköttetéseket kialakítani meghatározott vidékekkel Latin-Amerikában, a Közel-Keleten, majd Dél- és Kelet-Ázsiában, Nyugat-Afrikában, Ausztráliában és a csendes-óceáni szigeteken. Ezeket a törekvéseket az angol kereskedelemre és gyarmatokra vonatkozó szabályoknak az új gyarmatosítók számára kedvező módon történő változásai is elősegítették. A későbbi német gyarmatok mérete azonban messze alulmaradt a korábbi gyarmatosítók által elfoglalt területeknek. Ld.: Ulrich von der HEYDEN: *Die Geschichte der deutschen Kolonialherrschaft*. <https://archivfuehrer-kolonialzeit.de/history>, 2025. március 20.

List továbbra is a közlekedési hálózatok kialakításában látta az egységesülés motorját. 1846-ban a következőket írta: „*A Duna, miután szabályozták, a legjobb út a szárazföldi közlekedés vonatkozásában, mind Magyarország és a többi tartomány, mind az Osztrák Monarchia és Európa nyugati és keleti része között. A magyarországi szállítási rendszer tervét figyelembe kell venni egyrészt Galícia és a Dunai Fjedelemségek közötti összeköttetésnél, másrészt Németország nyugati részének összeköttetésénél. Mindkét iránynak nagyobb a jelentősége politikai és katonai, mint kereskedelmi és nemzetgazdasági szempontból.*”²⁰ A szállítási rendszer reformjának keresztülvitelére List egy részvénytársaság alapításának tervét is megfogalmazta.

Németország Angliával való szövetségének tervét List az *Über den Werth und die Bedingungen einer Allianz zwischen Großbritannien und Deutschland* (Németország és Nagy-Britannia közötti szövetség értékéről és feltételeiről) című művében fejtette ki. Ebben azt részletezi, hogy Észak-Amerika hatalmas területeivel és gazdasági erejével szemben Anglia csak területeinek Afrikában és Ázsiában való növelésével veheti fel a versenyt. Ehhez azonban szüksége van a Németországgal való szövetségre, ami előfeltételezi Németország megújulását. List ezt a bürokrácia hatalmának visszaszorításában látta.²¹ Stráth szerint az angol–német szövetség létrehozásának kettős célja lett volna. Nagy-Britannia segített volna megvédeni Németországot az orosz vagy francia agressziótól, míg Németország megvédte volna Nagy-Britannia Indiába vezető útjainak szélét, miután a birodalmat kiterjesztették Egyiptomig és a Közel-Keletig.²²

List utolsó utazása 1846 őszén Londonba vezetett, hogy Angliával politikai és gazdasági szövetséget kössön. Ez a terve politikai felhatalmazás nélkül eleve kudarcra volt ítélve. Angliából List eredmény nélkül, csalódottan tért vissza, ami öngyilkosságánál nagyban közrejátszott.

List nem sokkal halála előtt a következőket írta: „*egy Német-Magyar Keleti Birodalomnak kellett volna létrejönnie, amelynek határait a Fekete-tenger és az Adriai-tenger mossa, és amelyet a német és a magyar szellem uralna.*” A Mitteleuropa-terv elméleti keretein kívül gyakorlatiasabb elképzelések, mint például a Berlin–Bagdad-vasútvonal is összekapcsolható Listtel – összegzi Romsics.²³

List nem csak a sajtóban szorgalmazta terveit. Magyarország agrár- és ipari terjeszkedésére, valamint a Balkán jövőbeni osztrák–német uralmára tett javaslatai támogatására a legmagasabb politikai szintű kapcsolatokat építette ki. Elképzeléseit

²⁰ Friedrich LIST: Über die nationalökonomische Reform des Königreichs Ungarns. In: *Gesammelte Schriften*. (Hrsg. Ludwig Häusser) Band II. Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1850, 308.

²¹ Friedrich LIST: Über den Werth und die Bedingungen einer Allianz zwischen Großbritannien und Deutschland. In: *Gesammelte Schriften*. (Hrsg. Ludwig Häusser) Band II. Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1850, 455.

²² STRÁTH: i. m. 176.

²³ ROMSICS Ignác: Hungary's Place in German South-East European Policy, 1919–1944. In: *Great Power Policies Towards Central Europe 1914–1945*. (ed. A. Piahana) E-International Relations Publishing, Bristol, 2019, 7–42.

például Metternichnek is elmagyarázta.²⁴ Amint láthattuk, nem sokkal halála előtt az angol–német szövetség megvalósítása érdekében Londonba is elutazott. List mellett, hogy látnok és teoretikus volt, terveit átszövik a logikus gondolatmenetek, az észszerűség és a gyakorlatiasság. Méltatói őt tartják a német vámunió és a közlekedési hálózat megteremtőjének is, aki azonban rengeteg munkájáért, hazaszeretetéért sosem kapta meg az őt megillető elismerést, hivatalt vagy fizetséget.²⁵ Sajnálatos módon a gazdasági összefogásról szóló terveit sokan csak a német imperializmus megnyilvánulásának tartották, pedig elméletének főbb pontjai ma is időszerűek.

Felhasznált irodalom

- [1] Walter BRAEUER: List, Friedrich. In: *Neue Deutsche Biographie*. 14, 1985, 694–697. [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118573489.html#ndbcontent>, 2025. március 20.
- [2] Ludwig HÄUSSER: Friedrich List's Leben. In: *Friedrich List's gesammelte Schriften*. Erster Theil. (ed. Ludwig Häusser) Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1850.
- [3] William Otto HENDERSON: *Der Deutsche Zollverein*. <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/archiv/532901/der-deutsche-zollverein/>, 2025. március 20.
- [4] Ulrich von der HEYDEN: *Die Geschichte der deutschen Kolonialherrschaft*. <https://archivfuehrer-kolonialzeit.de/history>, 2025. március 20.
- [5] Karl JENTSCH: *Friedrich List*. Ernst Hofmann & Co., Berlin, 1901.
- [6] Jacek KOSIARSKI: Deutschland, Mitteleuropa und die Revolutionierung Russlands. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations* 2015/2., 305–352.
- [7] Friedrich LIST: Artikel Asien. In: *Staats-Lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands*. (eds. Carl von Rotteck – Carl Welcker) Band I. Verlag von Johann Friedrich Hammerich, Altona, 1834, 696–722.
- [8] Friedrich LIST: *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Cotta'scher Verlag, Stuttgart, 1841./ LIST Frigyes: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. (ford.: Dr. Horn József) Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.
- [9] Friedrich LIST: Österreich und der Zollverein. *Das Zollverinsblatt* Band I. 1843, 225–248.

²⁴ STRÄTH: i. m. 178.

²⁵ Vö. JENTSCH: i. m. 212–213.

-
- [10] Friedrich LIST: Über die nationalökonomische Reform des Königreichs Ungarns. In: *Gesammelte Schriften*. Band II. (ed. Ludwig Häusser) Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1850.
- [11] Friedrich LIST: Über den Werth und die Bedingungen einer Allianz zwischen Großbritannien und Deutschland. In: *Gesammelte Schriften*. Band II. (ed. Ludwig Häusser) Cotta'scher Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1850, 450–460.
- [12] Friedrich LIST: *National System of Political Economy*. (Translated by Matile, G. A.) J. B. Lippincott & Co. Philadelphia, 1856.
- [13] Henry Cord MEYER: *Mitteleuropa in German thought and action 1815–1945*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1955.
- [14] NÉMETH István: Német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814–1945 között. *Korunk* 2020/8., 15–25.
- [15] Lars RAHN: *Theoretische Begründung deutscher Kolonisation in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. 2011. <https://www.grin.com/document/199544>, 2025. március 20.
- [16] ROMSICS Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. (szerk.: Bán D. András – Diószegi Istvánné – Márer Pál – Printz Pál – Romsics Ignác) Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 7–56.
- [17] Ignác ROMSICS: Hungary's Place in German South-East European Policy, 1919–1944. In: *Great Power Policies Towards Central Europe 1914–1945*. (ed.: Aliaksandr Pihaneu) E-International Relations Publishing, Bristol, 2019, 7–42.
- [18] Bo STRÅTH: Mitteleuropa From List to Naumann. *European Journal of Social Theory* 2008/2., 71–183.
- [19] Fabio SCHWABE: *Deutscher Zollverein*. Lexikon Restauration & Vormärz. <https://www.geschichte-abitur.de/lexikon/uebersicht-restauration-vormar-z/deutscher-zollverein>, 2025. március 20.